

Man ur huse

Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade
svensk statsbildning under tidigmodern tid

Mats Hallenberg & Johan Holm

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Innehåll

Förord	9
1. Bönderna och den tidigmoderna staten	11
<i>Mats Hallenberg & Johan Holm</i>	
Bokens syfte och upplägg	12
Forskningsproblemet	14
Bönderna och den tidigmoderna krigsmakten	16
Från landskapsresningar till lokala upplopp	18
Frågeställningar	21
Källor och metod	22
Fem viktiga begrepp	23
Disposition	25
2. Teorier om statsbildning	27
<i>Mats Hallenberg & Johan Holm</i>	
Tankar om den tidiga staten	27
Statsbildning i Sverige	31
Tre vågor av statsbildningsteori	34
Styrkor och svagheter	35
En ny modell för att förklara statsbildning	38
3. Mobilisering och bondemotstånd under Gustav Vasa	41
<i>Mats Hallenberg</i>	
Från grevefejd till Dackefejd	44
Efter Dackefejden	55
Gustav Vasas ryska krig	62
Bondeallmogen och den inhemska krigsmakten	70

4. Krig och förhandling under Erik XIV	73
<i>Mats Hallenberg</i>	
Kung Eriks medborgarsoldater	75
Mobilisering för rikets bästa	77
Myteristerna	80
Det uppskjutna fälttåget	84
Förhandling och repression under 1560-talet	89
5. Utskrivningar under Johan III:s ryska krig	91
<i>Mats Hallenberg</i>	
Slutet på ett krig ...	93
... och början på ett nytt	96
Hemmansägare och löskarlar	98
Rykten och upprorsbekämpning	103
Att legitimera ett anfallskrig	105
Bönderna, knektarna och förhandlingskulturen	111
Protester och gruppformering	114
Kriget som förhandlingsdrivande faktor	119
6. Bonderesningar från medeltid till 1600-tal	123
<i>Johan Holm</i>	
Äldre forskning och nya behov	123
Upploppens och upprorens anatomi	125
Svenska uppror under 500 år	128
1200-talets resningar – orsaker och följder	133
1300-talets resningar – orsaker och följder	137
1400-talets resningar – orsaker och följder	142
1500-talets resningar – orsaker och följder	155
7. Upproren som blev till upplopp	159
<i>Johan Holm</i>	
Barrington Moore och Sverige	159
1600-talets upploppskronologi och dess källor	163
Allmogens oro i 1600-talets militärstat	164
1630-talet – lugn i riket men bråk i riksdagen	178
En källkritisk granskning	188
Oro i marginalen	193

8. Upploppen, riksdagen och besvären	199
<i>Johan Holm</i>	
Böndernas riksdagspolitik – krav och önskemål	200
Sammanfattning av 1620- och 1630-talen	209
Upploppen och besvären	216
Militärstatens svar på 1600-talets upplopp	221
Ny riksdagsordning och förvaltning med problem	227
Regeringens legitimitetsskapande	231
Interaktion och deltagande	235
1600-talets upplopp – orsaker och följder	241
9. Statsmakt och bondeflytande i Sverige	247
<i>Mats Hallenberg & Johan Holm</i>	
Förhandlingsstat och militärstat	247
Från menige man till politiska subjekt	249
1500-talets utskrivningar och bondesamhället	252
1600-talets upplopp och upprorsförsök	255
Den medeltida bakgrunden	258
Organisering av den tidigmoderna staten	259
Maktens legitimering	261
Interaktion och politisk förändring	263
Slutord	265
Summary	269
Noter	275
Källor och litteratur	301

Förord

Så är den äntligen klar – bondeboken. Vår berättelse om makt och motmakt, om hur de svenska skattebönderna successivt stärkte sin förhandlingsposition under precis den period – 1500- och 1600-talen – då den svenska statsmakten utvecklades till en aggressiv militärmakt som ständigt förde krig mot sina grannar i väst, i öst och i syd. Vi började prata om projektet redan i början av 2000-talet och ju mer vi pratade, desto mer övertygade blev vi om att vi verkligen ville skriva den här boken. Vägen fram till målet har varit krokig, men någonstans har tron alltid funnits där på att boken en vacker dag skulle bli färdig.

Det finns förstås många vi vill tacka för allt stöd på vägen. Vår forskning har varit finansierad av Vetenskapsrådet. Generösa bidrag till tryckningen av boken har vi fått från Åke Wibergs stiftelse, Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare, Sven och Dagmar Saléns stiftelse samt Magnus Bergvalls stiftelse. Dan Johansson och Anna Maria Forssberg var viktiga diskussionspartner när vi formulerade projektets utgångspunkter. Vi har presenterat utkast till kapitel och fått konstruktiv kritik av äldrehistoriska seminariet vid Stockholms universitet och av högre seminariet på Historiska institutionen vid Lunds universitet. Vänner och kollegor på Stockholms universitet, på Nyköpings gymnasium och vid andra lärosäten har bidragit med synpunkter i stort och smått. Ulla Koskinen på Tammerfors universitet ordnade så att vi fick träffa finska och norska kollegor som gav oss nya perspektiv på vår forskning. Ulf Lycke har varit en hängiven läsare. Marita Hallenberg Linkruus bistod med ovärderlig läshjälp vid granskningen av korrekturet. Ett särskilt tack till Peter Lindström vid Umeå universitet och Magnus Linnarsson

i Stockholm som bistod med kritisk läsning och goda råd i projektets slutskede. Tack allesamman!

Boken tillägnas i första hand våra familjer, men också vänner, musikaliska förebilder, fotbollslag och allt annat som gör livet värt att leva.

*Sent i november 2016
Mats Hallenberg och Johan Holm*

Bönderna och den tidigmoderna staten

Man ur huse – så hette det när alla vapenföra män skulle komma samman för att försvara sin hembygd. Ordboken beskriver det så här:

en man från varje hus; allesamman, ”alle man”; mangrant; i predikativ ställning, ngn gg ss. subj.; i ä. tid sannol. ofta att hänföra till 1. Gå wtt man aff hwsse .. emott Fienderne. G1R 11: 241 (1537). The gingo ut man af huset och fölgde honom. LPETRI Kr. 117 (1559).¹

Den här boken handlar om stat och bönder i det tidigmoderna Sverige, närmare bestämt under perioden från 1500-talets början till 1600-talets mitt. Vi analyserar den svenska statsbildningsprocessen underifrån och undersöker vilka följder statsmaktens utveckling fick för bondesamhället samt hur lokalsamhällets bönder och andra påverkade utvecklingen genom att obstruera, protestera och revoltera. Vi intresserar oss främst för den tidiga delen av vad som kallats Sveriges stormaktstid. För att sätta in utvecklingen i ett längre perspektiv gör vi även en genomgång av medeltida bonderesningar och hur dessa påverkade de politiska styrkeförhållandena i det svenska riket.

”Man ur huse” syftar på bondeallmogens självständiga och aktiva roll i politiken under äldre tid. Enligt den medeltida landslagen var bönderna skyldiga att ställa upp för att försvara hembygden. När kungen så krävde kunde alla män kallas ut för att med vapen i hand möta fienden. Men bönderna kunde också själva ta till vapen för att gemensamt hävda sin rätt mot härskare som inte levde upp till sina skyldigheter. Så skedde vid flera av de stora upproren, då allmogeuppstånd reste sig mot kungar

och herremän. Bondekollektivets militära förmåga utgjorde därmed grunden för de svenska böndernas politiska inflytande.

I äldre historieforskning betraktas statsbildning oftast som en ovanifrånprocess, styrd av kungar och adel, där bondeallmogen enbart tilldelades rollen som passiva undersåtar. Under det senaste halvsekle har det producerats mycket forskning som visar hur både borgare och självägande bönder agerade självständigt och medvetet sökte påverka statsapparaten underifrån. Detta skedde till exempel genom protestskrivelser och mobilisering av lokala maktcentra, via riksdagar eller andra politiska institutioner. Men protester och motstånd kunde också manifesteras med mer eller mindre våldsamma aktioner utanför de etablerade politiska arenorna.² Vi vill utveckla detta underifrånperspektiv och tillämpa det på den period då den svenska staten formades till en allt effektivare militärstat, samtidigt som bondeallmogen slutade att resa sig mot härskarna i allmänt uppror.

Bokens syfte och upplägg

Vårt syfte är att undersöka och förklara sambandet mellan statsbildning och bondeinflytande under perioden från omkring 1530 till omkring 1660. Vi följer två huvudsakliga spår. För det första undersöker vi utskrivningarna av bondesoldater till den svenska krigsmakten under 1500-talet och analyserar de konflikter dessa gav upphov till. För det andra analyserar vi resningarnas och upploppens roll och mäter deras inflytande på statsbildningsprocessen. Våra undersökningar omfattar både statsledningens politik och bondefolkningens strategier och motreaktioner. Kungar och härförare spelade en stor roll för utvecklingen men vårt fokus ligger på lokalsamhället. Vi menar att det är viktigt att identifiera vilka möjligheter som bönder, knektar, löskarlare och drängar hade att göra sig hörda, hur de förmådde utnyttja dem samt i vilken mån deras handlingar påverkade staten och politiken.

Vi tänker oss att bondeallmogens påverkan kunde ske på olika nivåer. De besuttna skattebönderna förhandlade med staten på riksdagar och tingsplatser. Tillsammans med andra grupper på landsbygden kunde de genomföra våldsamma protester eller göra passivt motstånd genom att vägra betala skatt eller bidra med soldater. Böndernas politiska handlingar ledde till att statsledningen tvingades modifiera sina krav och bygga nya institutioner för att hantera såväl förhandling som konflikt.

På så vis bidrog lokala protester under 1500- och 1600-talen till att forma den byråkratiska militärstat vi känner från senare delen av 1600-talet.

I vår analys tillämpar vi den modell för statsbildning som vi tidigare presenterat i en uppsats i *Scandinavian Journal of History*.³ Där argumenterar vi för att statsbildning måste ses som resultatet av tre sammantvinnade processer. Den första handlar om *organisering*, det vill säga den statliga organisationens tillväxt och utnyttjande av samhällets resurser. Över tid har statsmakten utvecklats från en liten, rudimentär kärna vars främsta uppgift varit att utöva våldsmakt, till en komplex skattefiskal stat med ansvar för ett flertal områden. Staten skaffade sig därmed skarpare verktyg för att påverka samhället och även organisera andra aktörers resursutnyttjande. Den andra processen handlar om *legitimeringen* av statens ökade anspråk på makt och resurser. Staten agerade inte i ett tomt rum utan dess ledare var beroende av ett visst mått av stöd från sina undersåtar. Hänvisningar till Gud, gammal sedvana och rikets lag var viktiga legitimitetsskapande argument, som också kunde användas av undersåtarna för att protestera och påverka. Den tredje processen innefattar *interaktion* och *deltagande* i statens verksamhet. I takt med att den statliga organisationen växte i ambition och omfång krävdes ett aktivt deltagande från undersåtarna – och detta förutsatte i sin tur förhandlingar, köpsläende och kompromisser.

Vi är inspirerade av forskare som Peter Blicke och Eva Österberg som visat hur statsbildningsprocessen kan betraktas som summan av centrala och lokala initiativ. Blicke har argumenterat för att lokalsamhällets rättsliga organ i många fall föregrep den senare utvecklingen av statens institutioner.⁴ Ur denna synvinkel handlar statsbildningen inte främst om hur staten tvingat igenom sin vilja gentemot lokalsamhället, utan utvecklingen kan hellre beskrivas som att statsmakten gradvis anpassat sig och inkorporerat lokala institutioner i den politiska strukturen. I linje med detta har André Holenstein lanserat begreppet *empowering interactions* ("maktskapande relationer") för att karakterisera förhållandet mellan statsmakt och undersåtar i äldre tid. Statens makttillväxt skapade nya möjligheter för individer och grupper i lokalsamhället att stärka sin egen position. Vissa förmådde utnyttja situationen till sin fördel genom att köpslä med statsmaktens företrädare, medan andra hamnade i en än mer underordnad position i förhållande till staten och lokalsamhällets eliter. Vi återkopplar till detta begrepp när vi diskuterar förhållandena mellan stat och bönder under 1500- och 1600-talen.⁵

Forskningsproblemet

Under 1500- och 1600-talen genomgick den svenska staten en anmärkningsvärd metamorfos, från att ha varit en perifer lydstat i Europas nordligaste utmarker till att bli en militär stormakt som tillsammans med Frankrike kunde framträda som garant för det europeiska stats-systemets bestånd. Vid 1600-talets mitt var Sverige en av de effektivast organiserade staterna i Europa, ja rent av en pionjär vad gällde resursmobilisering, administration och krigföring. Historikern Jan Glete har framhållit att Sverige bör ses som en föregångare i utvecklingen mot de moderna skattemilitära stater som skulle dominera världspolitiken under de kommande århundradena.⁶

Statens utveckling väcker också frågan om bondeinflytande, alltså vilka möjligheter de ledande befolkningsskikten på landsbygden hade att påverka sin situation. Ur ett europeiskt perspektiv stod de svenska bönderna starka.⁷ I Sverige fanns varken framstående städer eller en dominant aristokrati, och självägande bönder kontrollerade vid medeltidens slut närmare hälften av rikets jordresurser. Bönderna var dessutom militärt organiserade och spelade en viktig roll i senmedeltidens många stridigheter. Under 1500-talet lyckades de svenska skattebönderna etablera sig som ett självständigt riksdagsstånd och man behöll sin ställning under hela den tidigmoderna epoken. Däremot lyckades skattebönderna inte stå emot det ekonomiska trycket. Till skillnad från sina ståndsbröder i de schweiziska kantonerna lyckades de aldrig förhindra kungamakten och adeln från att exploatera rikets resurser för egna syften.⁸

Svensk forskning om stat och bondesamhälle under tidigmodern tid kan delas i två huvudlinjer. De historiker som fokuserat på 1600-talets svenska militärstat har starkt framhållit statsmaktens förmåga att driva igenom sin vilja på bekostnad av lokala intressen. Begreppet militärstat lanserades av Sven A. Nilsson och har utvecklats av Jan Lindegren för att karakterisera den välorganiserade, byråkratiska stat som under 1600-talet var helt inriktad på att använda samhällets resurser till expansiv krigföring. I ett nordiskt sammanhang har begreppet maktstat använts för att även täcka utvecklingen i övriga nordiska länder. Här har den centrala maktutövningen och den skattekrävande statens inverkan på bondesamhället betonats. Det betyder att allmogens ställning har ansetts vara tydligt underordnad adelns och kungamakts behov.⁹

I motsats till detta har Eva Österberg, och i viss mån Nils-Erik Villstrand, hävdade att den svenska allmogen hade ett betydande inflytande på det lokala planet. Genom att förhandla med statsmaktens företrädare på ting och stämmor kunde bönderna påfallande ofta få gehör för sina besvär och förmå statsmakten att backa eller åtminstone moderera sina krav. Bönderna kunde också använda passivt motstånd, skattestrejker, rymningar eller liknande aktioner för att försvåra för centralmakten att genomföra sin politik. Ur detta perspektiv skapades den svenska staten lika mycket underifrån som ovanifrån, som en följd av de ständiga förhandlingar och kompromisser som ägde rum på lokal nivå.

Vi har alltså två till synes oförenliga tolkningar av förhållandet mellan statsmakt och lokalsamhälle under tidigmodern tid. Vi menar emellertid att den starka militärstaten och det välorganiserade lokalsamhället inte står i motsättning till varandra, utan att dessa båda tolkningar går att förena. Eva Österbergs forskning bygger i stor utsträckning på hennes undersökningar av det sena 1500-talets lokala interaktioner mellan bönder och statsmakt. Militärstatsteoretikerna har å sin sida fokuserat på den centrala maktutövningen och dess inverkan på lokalsamhället under 1600-talet. De skilda tolkningarna har alltså sin grund i att forskarna har undersökt skilda aspekter av förhållandet statsmakt-bondesamhälle vid olika tidpunkter. Genom att tillämpa vår analysmodell på hela utvecklingen från tidigt 1500-tal till mitten av 1600-talet kommer vi att visa att den svenska militärstaten, trots sina överväldigande resurser, också var en förhandlingsstat. Militärstaten växte fram som ett resultat av de konflikter och kompromisser som präglade den tidiga Vasatiden, och under hela perioden förblev staten beroende av förhandlingar med bondesamhället, även om styrkeförhållandena mellan stat och bönder förändrades över tid. Med hjälp av vår modell kan Österbergs och Lindegrens olika perspektiv smälta samman till en övergripande förklaring.

Vi hävdar även att den krigspolitik som svenska monarker förde under 1500- och 1600-talen *på kort sikt* kunde gynna de besuttna böndernas politiska inflytande. Externa konflikter drev fram uppkomsten av en förhandlingsstat där statsledningen måste vara beredd att anpassa sig efter de lokala bondemenigheterna. *På längre sikt* ledde dock samma politik till en större social skiktning inom allmogen, och konsolideringen av den inhemska krigsorganisationen gjorde statsledningen mindre benägen att förhandla med lokala grupper. På så vis blev interaktionen

mellan stat och bönder allt mindre ”empowering”, åtminstone för vissa grupper i lokalsamhället.

Närmast ska vi precisera utgångspunkterna för våra delundersökningar: Mats Hallenberg redogör för 1500-talets utskrivningar och Johan Holm för 1600-talets lokala upplopp. Därefter återvänder vi till vår modell, till undersökningens frågor och till bokens övergripande upplägg.

Bönderna och den tidigmoderna krigsmakten

Senmedeltiden i Europa var en period av hårdnande sociala konflikter och bondeuppror var inte på något vis en specifikt svensk företeelse. På många håll reste sig bönderna mot sina herrar för att förbättra sina livsvillkor, men detta ledde sällan till några bestående framgångar.¹⁰ Av större betydelse var den militära utvecklingen, där tungt beväpnat infanteri under 1400-talets lopp kom att överta den medeltida ryttarhärens roll som det mest effektiva vapenslaget.¹¹ Furstarna, som gärna ville bryta sitt beroende av adel och stadsmilis, vände sig till privata entreprenörer som kunde erbjuda stridserfarna trupper mot fastställd betalning och underhåll. Legotrupperna kom att utgöra ett effektivt maktinstrument, men de var dyra i drift och inte helt pålitliga.¹²

På ett allmänt plan kan denna utveckling sammanfattas som en demokratisering av krigskonsten. I Västeuropa förlorade aristokratin sitt våldsmonopol och den militära banan blev tillgänglig för både bönder och stadsbefolkning. Det var främst områden i periferin som gjorde sig gällande som exportörer av soldatmaterial. Schweizarna dominerade marknaden och flera furstar anställde hela schweizergarden, men även bonderepublikerna vid Nordsjökusten samt Skottland utmärkte sig som lämpliga områden för rekrytering av fotsoldater.¹³ De svenska bondemenigheterna hade liksom bönderna i Schweiz och Ditmarsken sin egen organisation för mobilisering, beväpning, kommendering och underhåll av beväpnade infanteristyrkor. Men där deras ståndsbroder på kontinenten levererade vältränade legosoldater till furstar runt om i Europa, kom de svenska bondemiliserna under 1500-talet att helt integreras i den kungliga krigsorganisationen.¹⁴

Genom historien har militärtjänst och medborgarskap varit tätt sammankopplade. I republikens Rom bildade de fria bönderna stommen i armén. I de germanska samhällena under tidig medeltid var det på motsvarande vis de fria männen som ingick i hövdingens följe, och

de hade därför rätt att tala i gemensamma angelägenheter.¹⁵ Under högmedeltiden i Västeuropa kom riddarklassen att överta ledningen av furstarnas stridskrafter, och bönderna sjönk på många håll ner i liv-egenskap. Men i städerna upplevde de republikanska idealen en renässans, och här blev männens rätt och plikt att bära vapen en viktig del av stadsbornas självbild. Som medborgare i stadens gemenskap var de manliga hushållsföreståndarna skyldiga att bidra till gemenskapens försvar. Det civila medborgarskapet associerades på så vis till förmåga att bruka vapen och till föreställningar om manlighet.¹⁶

Liknande föreställningar fanns också hos den svenska allmogen under äldre tid. Bondegemenskaperna hade sin egen juridiska organisation, där varje fri man hade rätt att föra talan på tinget och delta i gemensamma beslut. De fria männen ägde också rätt att bära vapen, och de förväntades gå man ur huse för att försvara sin hembygd när denna hotades av främmande trupper. Allmogen hade även sitt eget system för mobilisering; man sände budkavle runt i socknen för att meddela alla män om vad som var å färde och man utsåg sina egna hövitsmän att mönstra styrkorna och föra befäl i strid.¹⁷

De svenska bondemenigheterna kan alltså betraktas som paramilitära grupper, vilka hade egna resurser att snabbt och effektivt sätta upp väpnade förband. Men Peter Reinholdsson och andra har visat att bönderna inte gärna stred ensamma utan helst slöt förbund med någon framstående frälseman som kunde bistå med sin militära och politiska erfarenhet. Unionstidens ständiga konflikter handlade till stor del om hur olika maktspelare försökte mobilisera allmogen att slåss för deras räkning, medan bönderna i sin tur sökte allianser med personer som de trodde kunde tillvarata deras intressen.¹⁸ Utvecklingen kännetecknas av ett allt starkare ömsesidigt beroende mellan bondemenigheterna och rikets politiska ledarskikt. Det var sådana relationer som Gustav Vasa byggde vidare på, men kungen införde samtidigt något kvalitativt nytt när han skapade stående förband med värvade legoknektar. Gustav Vasa målade i sin propaganda upp en bild av de svenska bönderna som fredsälskande hemmansägare, som tack vare kungens investeringar i yrkestrupper och örlogsskepp kunde befrias från militära förpliktelser och ägna sig åt att bruka sin jord.¹⁹ Denna ideologiska figur framställde avväpnandet av bondemilisererna som något nödvändigt gott, bönderna skulle arbeta och betala skatt medan kungen svarade för deras beskydd.

Lars-Olof Larsson har i en artikel visat att inordningen av bonde-milisererna i den kungliga krigsorganisationen var en process som pågick under hela 1500-talet. Böndernas värnplikt handlade enligt de medeltida landslagarna främst om att försvara sin egen hembygd, och de värvade bondeknektarna gjorde inte sällan myteri eller försökte rymma hem när de skulle med på krigståg till fiendeland. Den juridiska gränsen mellan de tillfälligt uppbyggda lantvärnen och de reguljära förbanden förblev länge oklar.²⁰ Men likafullt kallades både bondefänikor och uppådat lantvärn ut i regelrätta krigsoperationer vid upprepade tillfällen: i Norge, i Skånelandskapen, i Ryssland och i Livland. Denna utveckling är fortfarande dåligt undersökt, och det saknas ett helhetsperspektiv som sätter krigshandlingarna i samband med allmogens politiska aktivitet. Mats Hallenberg analyserar i sin del av den här boken hur rekryteringen och mobiliseringen av bondetrupper gick till samt vilka protester och konflikter krigstjänsten orsakade. Den tidsperiod som behandlas är främst perioden 1534–1595, från grevefejdens utbrott till freden i Teusina som avslutade Johan III:s ryska krig.

Från landskapsresningar till lokala upplopp

För de svenska bönderna var upproret en central politisk strategi under 1400-talet. Deras motiv handlade ofta om att hålla skatterna nere och försvara det lokala självstyret mot furstar eller andra centrala maktspe-lare. Ur ett europeiskt perspektiv var svenska bönder påfallande själv-ständiga och politiskt framgångsrika. Under unionstiden slogs bönderna ofta under lokala stormäns ledarskap, men man visade också prov på egna militära initiativ.

Böndernas militära kapacitet och förmåga att sluta allianser bidrog i högsta grad till unionsmonarkins försvagade ställning under senmedel-tiden. Samtidigt stärktes den lokala organisationen för att mobilisera militärt och ekonomiskt stöd. Under Gustav Vasas långa regering ökade skattebördan och centralstyrningen. Bönderna i de perifera landskapen – främst Dalarna och Småland – svarade med resningar, men de stod nu ensamma och saknade stormannaledning. Framgångarna uteblev också, varje försök till militärt motstånd krossades av kungens trupper.²¹ Under 1600-talet skaffade sig staten ett starkare grepp om lokalsamhället samtidigt som bördorna ökade lavinartat. Tidigare forskning har visat att en gemensam identitet och allmogesamhörighet växte fram under

de många och täta riksdagarna vid seklets början.²² Ändå möter oss inga massiva bonderesningar under det följande århundradet. Istället har forskningen observerat ett flertal lokala protestaktioner: bråk på ting, skattestrejker, upplopp vid tullmurar och så vidare.

Flera historiker har erbjudit hypoteser kring 1600-talsupprorens natur. Eva Österberg menar, med stöd från sina undersökningar av det sena 1500-talets interaktion mellan stat och bönder, att de styrande ofta valde att lyssna på besvärsskrivelser och visa kompromissvilja inför böndernas krav.²³ I polemik mot detta har Börje Harnesk hävdat att våldsamma oroligheter var vanligt förekommande men att deras betydelse har underskattats av forskningen.²⁴ Martin Linde utgår istället från statens starka kontroll av lokalsamhället vid 1600-talets slut och argumenterar för att bönderna var hänvisade till passivt motstånd i form av skattevägran och obstruktion.²⁵ Fortfarande saknas en grundläggande undersökning av det tidiga 1600-talets oroligheter och deras betydelse för rikspolitik, och det är en sådan Johan Holm presenterar i denna bok.

Det har framhållits att 1600-talets starka militärstat hindrade bönderna från att ens försöka resa sig. Det finns problem med en sådan förklaring. År 1620 kontrollerade visserligen den svenska militärstaten en imponerande stark fältarmé, men denna armé marscherade runt i Baltikum, Polen och i de tyska rikena. Den var, till skillnad från Gustav Vasas trupper, inte hemma och vaktade bönder.²⁶ Det har också hävdats att Vasakungarnas inkorporering av kyrkan gav staten ett lydigt och effektivt propagandavapen som tyglade lokalsamhällets bönder. Som bevis brukar Gustav II Adolfs avskedstal till riksdagen 1630 citeras, där han lyckönskar alla fyra ständerna och adresserar prästerna med påståendet att de kan ”vränga” folkets vilja vart de önskar den. Men citatet ska troligen tolkas som att kungen, på goda grunder, misstrodde prästernas lojalitet mot kronan.²⁷ En annan viktig förklaring till att bönderna inte reste sig skulle vara att adeln nu llerade sig med kungamakten, och att bönderna därför saknade ledare. Mot detta kan anmärkas att bönderna i Småland 1542 såväl som bönderna i Österbotten 1596 gjorde uppror utan stöd från stormännen.

Frånvaron av uppror är ännu märkligare om man betänker att 1600-talets bönder hade betydligt mer att vara upprörda över än sina förfäder.²⁸ Riksdagen var under 1600-talet kungens arena och det var monarkerna som satte dagordningen. Gustav II Adolf kallade dit bönderna för att övertala dem att stödja hans planerade och mycket dyra krigspolitik. För bönderna fyllde besvärsskrivelserna som deras representanter

bar med sig från tinget till riksdagen en viktig funktion. Vetskapen om att det lönade sig att besvära sig hjälpte förmodligen till att dämpa allmogens missnöje. Å andra sidan brukade Gustav Vasa också uppmana allmogen att besvära sig, något som inte hindrade dem från att resa sig. De förklaringar som förts fram övertygar inte. Det hände något annat med upproren vid ingången till 1600-talet.

Den brittiske samhällsvetaren Barrington Moore Jr har analyserat de bakomliggande orsakerna till varför uppror blossar upp. Enligt Moore finns det både primära och sekundära orsaker till en revolution eller en resning. De primära orsakerna är att överheten inte kunnat uppfylla sina grundläggande skyldigheter: att se till att folket inte svälter, att skydda det till liv och lem och hindra fientliga arméer från att marschera in, samt att upprätthålla lag och ordning. De sekundära orsakerna handlar om undersåtarnas politiska medvetande och deras förväntningar på regimen.²⁹ Det är den upplevda, relativa försämringen som kan få en grupp människor att riskera allt för att störta regimen. Så länge förhållandena upplevs som rimliga och rättvisa, om än plågsamma, kommer inga resningar att äga rum. Men om situationen snabbt förändras till det sämre, genom till exempel skattehöjningar, inskränkt självstyre eller misslyckade krig, ökar risken för uppror.³⁰

De svenska exemplen ger gott stöd för en sådan hypotes. 1400-talets stora resningar var oftast svar på snabbt försämrade villkor i form av höjda skattekrav eller handelsregler som radikalt försämrade livsvillkoren. 1500-talets bonderesningar visar samma sak. När Gustav Vasa inom loppet av några år försöker genomföra reformationen, höja skatter och införa ett hårdhänt fogdevälde reagerar allmogen genom att skära budkavle och plocka fram armborst.³¹ Men för det svenska 1600-talets del verkar Moores teori inte stämma alls. Under 1600-talets första årtionden genomdrev kungamakten flera skattehöjningar och utskrivningarna till armén ryckte bort allt fler unga män från hembygden. Försämringarna var både snabba och stora. Men krigspolitiken ledde aldrig till några massiva landskapsresningar, däremot drabbades lokalsamhällena i allt högre grad av mindre protester som skattestrejker och upplopp.

För att missnöje med regimen ska kunna omvandlas till politisk handling måste de som upplever orättvisa ha en klar bild av sig själva och sin plats i samhället, hävdar Moore. Det krävs med andra ord att ledande grupper skapar sig en identitet som självständiga politiska aktörer. Under 1900-talet fanns den revolutionära potentialen bland arbetarbefolkningen

och etablerade yrkesgrupper med stolthet och tradition.³² Jämför vi med det tidigmoderna Sverige ser vi att där fanns välbeställda bönder med stora gårdar som behövde anställa både drängar och pigor för att sköta åkerbruk och djurhållning. Vid deras sida fanns ägare till mindre skattehemman och landbor, torpare med mycket begränsade jordar och så de riktigt fattiga utan varken jord eller möjligheter att själva bruka en gård. Men det var de besuttna hemmansägarna som hade de politiska och ideologiska resurserna att utmana statsmaktens maktanspråk.

1600-talets skattebönder hade en given plats i den gudomligt sanktionerade världsordningen. Johan Holm har analyserat drygt 600 besvärspunkter där bönderna krävde hjälp eller skattelättnader. Inte i något av dessa krävde man att kungamakt eller adel skulle behandla allmogen som jämlikar.³³ Däremot handlar dussinvis av besvärspunkter om orättvisor mot böndernas tolkning av rätt och fel, i enlighet med treståndslärens ramar. Rättvisa var alltså för 1600-talsbonden ett asymmetriskt förhållande, i den hierarkiska ordningen befann sig bönderna i underläge gentemot de övriga stånden. Men om de ansåg att deras rättigheter kränktes fanns en samhällsförändrande potential i det svenska bondeståndets självbild. Johan Holm använder i den här boken Moores teori för att undersöka 1600-talets upplopp, identifiera vilka grupper som var ledande i protesterna och studera utfallet av konflikterna.

Frågeställningar

Vårt syfte – att undersöka sambandet mellan statsmakt och bondeinflytande under tidigmodern tid – måste brytas ner i specifika frågor som kan ställas till de historiska källorna. Vi står inför uppgiften att förklara två parallella utvecklingsprocesser: 1) Den svenska statsorganisationens utveckling från marginaliserad randstat till europeisk supermakt, och 2) det svenska bondeståndets balansgång mellan politisk självständighet och ekonomisk utsugning. Vi vill lösa upp den synbara motsättningen mellan dessa båda genom att fokusera på hur interaktionen mellan statsmakt och bönder förändrades över tid. Vi menar att 1500-talets och det tidiga 1600-talets konflikter och förhandlingar inte bara påverkade utan också var en förutsättning för den svenska statens omvandling från decentraliserat välde till byråkratisk militärstat.

Mats Hallenberg undersöker 1500-talets utskrivningar av bondesoldater, de konflikter dessa gav upphov till och hur statsledningen agerade

för att lösa dem. I ett första steg studeras den militära organisationen: vilka män var det som togs ut till krigstjänst, hur gick mobiliseringen av bondetrupperna till och hur kunde de nya knektarna integreras i den kungliga krigsmakten? I nästa steg riktas fokus mot Vasakungarnas legitimering av krigspolitiken: vilka argument använde Gustav Vasa och hans söner för att få bönderna att ställa upp på skatter och utskrivningar och på vilket sätt var de ägnade att stärka bondeallmogens identifikation med riket? Slutligen behandlas den faktiska interaktionen: Vilka myterier och andra oroligheter ägde rum mellan bönder, knektar och statsmaktens tjänare? Vilka strategier använde allmogegrupperna för att påverka, och vilka eventuella eftergifter tvingades statsledningen göra för att driva igenom sin politik? Svaren på frågorna ska förklara varför och hur de svenska böndernas militära förmåga kom att befordra deras integrering i den framväxande stormaktsstaten och garantera bondeståndet ett visst politiskt inflytande, både på riksdagen och i lokalsamhället.

Johan Holm analyserar 1600-talets lokala upplopp och oroligheter. Här är det de lokala aktörerna och deras agerande som står i centrum, men också vad som blev resultatet: Vilka upplopp och upprorsförsök ägde rum under 1600-talets första hälft och vilka grupper deltog? Hur bemötte statsmakten protester från olika grupper i lokalsamhället? I vilken mån förändrades förutsättningarna för våldsamt motstånd när de besuttna skattebönderna lärde sig utnyttja riksmöten och besvärsskrivelser för att påverka statsledningen? Undersökningen problematiserar även relationen mellan böndernas militära kapacitet och deras politiska inflytande. Svaren på frågorna ska förklara varför de stora landskapsresningarna upphörde efter 1500-talet samt vilken påverkan – om någon – upplopp och upprorsförsök hade på statsbildningen i Sverige från senmedeltid till tidigmodern tid.

Källor och metod

I bokens empiriska undersökningar utgår vi främst från källor som skapats och bevarats på den centrala nivån: kungliga brev och domstolsprotokoll, Axel Oxenstiernas korrespondens, riksdagshandlingar samt rapporter från landshövdingar och andra lokala ämbetsmän. Skälet är att vi vill beskriva en utveckling som täcker hela riket och inte begränsar sig till något enstaka landskap eller område. Källkritiskt medför detta vissa problem: sällan hörs böndernas eller de protesterande knektarnas